

New York Times bestseller

Jim Holt PROČ

Jedna
z deseti
nejlepších knih
roku podle
The New York
Times Book
Review

PROSTOR

Existenciálně detektivní pátrání

existuje SVĚT?

Úvodní slovo **Tomáš Halík**

Jim Holt

Proč existuje svět?

Existenciálně detektivní pátrání

PROSTOR

Jim Holt

Proč existuje svět?

Existenciálně detektivní pátrání

přeložil Martin Pokorný

Originally published under the title
Why Does the World Exist? An Existential Detective Story

Copyright © 2012 by Jim Holt
Czech edition © PROSTOR, 2014
Translation © Martin Pokorný, 2014

ISBN 978-80-7260-291-9

Slovo úvodem k českému vydání

Proč číst Jima Holta

[Tomáš Halík]

Proč je vůbec něco, a ne raději nic? To je otázka, kterou si opakovaně pokládají filozofové (a jistě nejen oni) v průběhu staletí – a právě tato otázka přiměla Jima Holta napsat tuto knihu. Přiznejme hned na počátku, že Holtovo „existenciálně detektivní pátrání“ neskončí úspěšným nalezením jednoznačné odpovědi. Proč tedy vůbec číst tuto knihu – a ne raději nic, přinejmenším nic z pokusů odpovídat na tak podivnou a sofistikovanou otázku?

Zaprvé proto, že tato kniha je nesmírně dobře napsaná. Snad každý, komu se podaří se do ní začíst, brzy pochopí, proč se stala bestsellerem. Autor nás provádí mnohými krajinami myšlení, mnohými obory od astrofyziky, teoretické matematiky přes filozofii vědy po metafyziku, mystiku a teologii – a protože bychom těžko našli na této planetě člověka kompetentního pro tak širokou škálu vědění, činí tak formou rozhovorů s předními specialisty na jednotlivá odvětví. Nejde tedy o populárně vědní učebnici, ale ani o prosté novinářské záznamy výpovědí dotazovaných osobností. Kniha předkládá také kritické, psychologicky bystré, jemné a vtipné literární portréty jednotlivých myslitelů, jejich způsobů myšlení,

vyjadřování a chování. Přiznám se, že některé drobné Holtovy postřehy a dojmy z oněch rozhovorů, včetně vylíčení prostředí, jímž se myslitelé obklopují, mi mnohdy poskytly podnětný klíč k porozumění autorům, které jsem znal pouze z jejich knih. A kromě toho – smím-li být osobní – mi Holtův talent zachytit atmosféru místa umožnil báječně oživit zasuté vzpomínky na místa, která jsou hluboce uložena v mém srdci – na starobylé koleje v Oxfordu, kavárny Paříže, hotely na Manhattanu, londýnská nádraží či „katedrálu vědění“ v Pittsburghu. A zároveň jsem si vážil autorovy odvahy vložit do knihy setkání a rozhovorů i velmi intimní svědectví o jeho vlastních prožitcích a duchovních zkušenostech včetně detailního popisu umírání a smrti jeho matky. To, co zdánlivě narušuje „vědeckost“ knihy, která nabízí cenné vhledy do tolika vědeckých a filozofických otázek, ve skutečnosti podstatně obohacuje kvalitu a hloubku autora sdělení.

Který z rozhovorů, jež tato kniha přináší, je nejcennější? Na tuto otázku jistě dají různí čtenáři velmi odlišné odpovědi, ovlivněné jejich oborovým i filozofickým zaměřením. Má odpověď zní: Nejcennější je ten rozhovor, který na stránkách knihy nenajdeme. Je to dialog autora se čtenářem, případně dialog, který tato kniha podnítí v samotné mysli čtenáře. Jim Holt ve službě tomuto dialogu hraje sokratovskou roli „porodní asistentky“ a tolik různých myslitelů z tolika oborů si přibral jako pomocníky, případně křestní kmotry myšlenek, které jeho text má vykřesat v otevřené mysli pozorného čtenáře. Skutečnost, že Holtovo „detektivní pátrání“ neskončí úspěšným polapením jediné správné odpovědi, kterou by následně bylo možné zavřít do úzké cely jednoznačných definic, není deficitem knihy – právě naopak.

Jedna z mnoha možných odpovědí na centrální otázku knihy spočívá snad v tom, že pochopíme tuto otázku samu jako

„kóan“. Otázka po smyslu nepředstavuje *problém*, který by bylo možno vyřešit vědeckými metodami a být s ním hotov, nýbrž spíše *tajemství*. Slovo *Tajemství* nemá ovšem pro cesty myšlení evokovat značku „Stop“, nýbrž spíše povzbudit k stále hlubšímu promýšlení, které však nikdy nedojde k definitivnímu a jednoznačnému výsledku: Tajemství nemá dno.

Snad proto samotná otázka budila v některých respondentech – zvláště těch, které bychom zařadili mezi „scientisty“ (dědice starého pozitivistického „náboženství vědy“) nebo kteří jsou blízcí Dawkinsovu „novému ateismu“ (v němž kromě militantního charakteru nic skutečně nového oproti starému scientismu nenalézám) – někdy až agresivní reakce. Snad ona agresivita pramení z pochopitelné alergie na vulgaritu amerického náboženského fundamentalismu (a jeho kulturně-politické konotace). Někdy se však zdá, že prozrazuje opačný druh fundamentalismu – zjednodušené a intolerantní myšlení těch, kteří se zbožštěním vědy spojují paušální odmítání čehokoliv, co souvisí s náboženstvím a metafyzikou, a kteří odmítají tvrzení Pascala a Kanta, že „největším výkonem rozumu je uznat hranice rozumu“, a kteří nejsou schopni pokorné otevřenosti vůči Tajemství, vůči transcendentální dimenzi skutečnosti.

Jim Holt sám je ve své knize především naslouchající a tážající se. Snad do něho příliš nepromítám vlastní stanovisko, když se mi zdá, že on sám poctivě hledá a pozorně sleduje úzkou cestu, která nechce upadnout ani do bažin laciné ezoteriky „New age“ či nebezpečných propastí náboženského fundamentalismu, ale ani do suchopáru a nepřiznaného fundamentalismu těch, pro něž je úzce chápáná a do sebe uzavřená vědecká racionalita nepřekonatelnou překážkou na cestě k hlubšímu, citlivějšímu a komplexnějšímu filozofickému vnímání reality.

Kdybych měl příležitost osobně hovořit s Jimem Holtem, poděkoval bych mu zejména za cenné podněty, které pro mé

vlastní filozofické a teologické myšlení přinesly matematicko-filozofické úvahy o „nic“. Pokusil bych se ho upozornit, jak nesmírně podnětné jsou mystické (nejen buddhistické, ale zejména Eckhartovy) úvahy o tajemné jednotě prázdnoty a plnosti, o oněch dvou radikálně *nepředstavitelných* tajemstvích, skrývajících se za slovy „nic“ a „Bůh“. Podle Mistra Eckharta je Bůh opravdu „nic“ ve světě, složeném z nejrůznějších „něco“ (předmětných objektů) – a člověk se musí učinit „ničím“ (být vnitřně svobodným, nefixovat se lpěním na žádné „něco“), aby se s Ním setkal – jako nahý s nahým. Možná pak budeme lépe rozumět slovům, že svět povstal z Ničeho, že racionální svět dne (podle Nietzscheho „apollinský svět“) je stále obklopen „světem noci“ (v noci, podle Nietzscheho, je „svět hlubší, než jak se dni kdy zdál“) a člověk je ve své ex-sistenci (podle Heideggera a Patočky) stále „vykloněn do noci nebytí“. Právě na základě úvah o dialektice plnosti a prázdnoty končím jednu ze svých knih otázkou, zda ona nicota, jíž kráčíme ve smrti vstříc, není nakonec zas jen jedno z dalších tajemných jmen Božích.

Pak bychom snad mohli říci, že „něco“ je tu proto, aby odkazovalo k tomu, co není „nic“ ve světě předmětných jsoucen, a že ono tajemné NIC/VŠECHNO je tu jako horizont, který tento předmětný svět nese, neustále obklopuje a skrze viditelné a pojmenovatelné prosvítá – přinejmenším pro toho, kdo se na cestě otázek (včetně otázky, která je tématem této knihy) nikdy nehodlá líně a spokojeně zastavit.

Jim Holt se nezastavuje, jeho filozofická detektivka s otevřeným koncem zůstává výzvou pro čtenářovo další tázání. Ano, nad otázkou, které se ve své knize věnoval, se nám opět potvrzuje stará pravda, že existují otázky tak dobré, že je snad lepší nekazit je odpověďmi.

OBSAH

Slovo úvodem k českému vydání // 7

Prolog // 13

Rychlý důkaz

(pro moderní lidi, kteří mají hrozně málo času),
proč musí být něco spíše než nic // 13

1. kapitola // 15

ZJEVUJE SE TAJEMSTVÍ // 15

Mezihra // 29

Je možné, že svět stvořil hacker? // 29

2. kapitola // 34

FILOZOFICKÉ OBHLÉDNUTÍ OBZORU // 34

Mezihra // 60

Aritmetika nicoty // 60

3. kapitola // 67

KRÁTKÁ HISTORIE NIČEHO // 67

4. kapitola // 96

VELKÝ POPÍRAČ // 96

5. kapitola // 120

KONEČNÝ, ČI NEKONEČNÝ? // 120

Mezihra // 130

Noční myšlenky v Café de Flore // 130

6. kapitola // 139

INDUKTIVNÍ TEISTA

ZE SEVERNÍHO OXFORDU // 139

Mezihra // 156

Nejvyšší neotřesitelně daný fakt // 156

7. kapitola // 172

MÁG MULTIVERZA // 172

Mezihra // 187

Konec vysvětlování // 187

8. kapitola // 196

MÁME VŠECHNO GRATIS? // 196

Mezihra // 210

Nevolnost // 210

9. kapitola // 216

ČEKÁNÍ NA FINÁLNÍ TEORII // 216

Mezihra // 230

Jen pár slov o mnoha světech // 230

10. kapitola // 239

PLATÓNSKÉ REFLEXE // 239

Mezihra // 260

It from bit? // 260

11. kapitola // 275

„ETICKÝ POŽADAVEK, NECHŤ NĚCO JEST“ // 275

Mezihra // 300

Hegelián v Paříži // 300

12. kapitola // 306

POSLEDNÍ SLOVO OD „VŠECH DUŠÍ“ // 306

Epistolární mezihra // 328

Důkaz // 328

13. kapitola // 336

SVĚT JAKOŽTO TROCHA LEHKÉ POEZIE // 336

14. kapitola // 350

JE MÉ JÁ SKUTEČNÉ? // 350

15. kapitola // 369

NÁVRAT DO NICOTY // 369

Epilog // 381

Nad Seinou // 381

Poděkování // 386

Poznámky // 387

Jmenný rejstřík // 401

Prolog

Rychlý důkaz

(pro moderní lidi, kteří mají hrozně málo času),
proč musí být něco spíše než nic

Předpokládejme, že nic není. Jestliže nic není, pak se také nic nemůže objevit, nic nemůže vzniknout a celkem vzato prostě nic nemůže být. A pokud nic nemůže být, pak musí být něco. *Quod erat demonstrandum.*

1. kapitola

ZJEVUJE SE TAJEMSTVÍ

Prošedlý duch, touhou prudce sžíhající
ku poznání hnán jak hvězda klesající
za nejzazší meze lidské myšlenky.
Alfred Tennyson, „Odysseus“

Musím Tě naléhavě varovat před snahou najít pro všechno důvod
a vysvětlení... Hledat důvod všeho je velice nebezpečné a vede to jediné
k nespokojenosti a zklamání, rozruší to Tvou duši a vyvolá trýzeň.
*Královna Viktorie v dopise své vnučce,
princezně Viktorii Hessenské, z 22. srpna 1883*

... kterápak bytost byla ve vesmíru první,
než ještě vůbec někdo byl, která, ha, to nevědí, ani já...
Molly Bloomová v Joyceově Odysseovi

Zřetelně si pamatuji ten okamžik, kdy se přede mnou poprvé vynořilo tajemství existence. Bylo to počátkem sedmdesátých let a já byl mladičký a rádoby rebelantský středoškolák v maloměstě ve státě Virginia. Jak se to mladičkým a rádoby rebelantským středoškolákům občas stává, začal jsem se zajímat o existencialismus, filozofický proud, který mi skýtal příslib, že moji pubescentní nejistotu buď vyřeší, nebo ji alespoň

povznese na úctyhodnější úroveň. Jednoho dne jsem zašel do místní studentské knihovny a vypůjčil si dva impozantní svazky: Sartrovo *Bytí a nicotu* a Heideggerův *Úvod do metafyziky*. A na počátku druhé knihy s jejím slibným názvem jsem se poprvé střetl s otázkou: *Proč je něco spíše než nic?* Dodnes si vzpomínám, jak mě ohromila přímočarost, ryzost, ostrost té otázky, nejvyššího *proč*, jakému se žádné jiné nevyrovná, *proč* číhajícího za všemi ostatními otázkami, které si lidstvo kdy položilo. Jak je možné, že jsem ji po celý svůj – ač, nutno uznat, celkem krátký – intelektuální život opomíjel?

Zazněl názor, že otázka *Proč je něco spíše než nic?* může při své hloubce napadnout jen filozofa-metafyzika a při své prostotě může napadnout jedině dítě. Na to, abych se zaobíral metafyzikou, jsem ještě neměl léta – ale jak to, že mi ta otázka unikla v dětství? Zpětně se mi ten důvod jeví samozřejmý: vrozenou metafyzickou zvědavost potlačila moje náboženská výchova. Rodiče, jeptišky, které mě učily na základní škole, i františkáni z kláštera za kopcem, kousek od našeho domu, mi od útlého dětství opakovali, že svět stvořil Bůh a že jej stvořil z ničeho. Proto všechno existuje a proto existuju i já sám. Pokud jde o problém, proč existuje Bůh, ten zůstával trochu mlhavý. Na rozdíl od onoho konečného světa, který svobodně stvořil, byl Bůh věčný. Byl také všemohoucí a v nekonečně velké míře vlastnil všechny ostatní dokonalosti. Možná tedy pro svou existenci žádný důvod nepotřeboval. Při své všemohoucnosti si možná prostě mohl existenci udělit sám. Řečeno odborným termínem, byl příčinou sebe sama – *causa sui*. Takhle mi to v dětství vyprávěli a je to příběh, kterému

většina Američanů věří i dnes. Pro tyto věřící žádné „tajemství existence“ neexistuje. Když se jich zeptáte, proč je svět, řeknou: protože jej stvořil Bůh. Když se jich zeptáte, proč existuje Bůh, bude se odpověď lišit podle toho, jaké mají zázemí v teologii. Někteří vám řeknou, že Bůh je příčinou sebe sama, že je důvodem a pramenem vlastního bytí, že jeho existence patří k jeho esenci. Jiní vám řeknou, že kdo si klade takové bezbožné otázky, bude se smažit v pekle.

Ale dejme tomu, že otázku, proč jest svět, a ne nic, položíte nevěřícím. S vysokou pravděpodobností nedostanete žádnou uspokojivou odpověď. V současných „náboženských válkách“ používají zastánci víry v Boha tajemství existence s oblibou jako kyj, kterým mohou utlouct své neoateistické oponenty. Evoluční biolog a profesionální ateista Richard Dawkins už je řečmi o tomto domnělém tajemství značně znaven. „Moji přátelé teologové,“ říká, „se zas a znovu vraceli k tvrzení, že musí existovat důvod, proč existuje něco spíše než nic.“¹ Stejně otázce musí při střetu s protivníky často čelit i další neúnavný ateistický misionář Christopher Hitchens. „Pokud nepřijmete Boží existenci, jak potom vysvětlíte, proč vůbec existuje svět?“ otázal se Hitchens triumfálním tónem jeden mírně gangstersky vyhlížející pravicový televizní moderátor – a se stejnou myšlenkou přichvátala i jeho názorová kolegyně s dlouhýma nohama a proudem blond vlasů: „Odkud se vzal vesmír? Představa, že se tohle všechno vynořilo odnikud – to se přece vzpírá logice i rozumu. Co bylo před velkým třeskem?“ Na což Hitchens opáčil: „*Strašně rád bych věděl, co bylo před velkým třeskem.*“

Když se vzdáte hypotézy Boha, jaké máte pro řešení záhady existence jiné možnosti? Za prvé se můžete kochat nadějí, že věda jednoho dne vysvětlí nejenom to, *jak* svět je, ale i to, *proč* tu je. To si alespoň myslí Dawkins a odpověď očekává od teoretické fyziky. „Možná se ukáže, až budeme vědět víc, že takzvaná inflace, kterou fyzikové kladou do zlomku první jektosekundy existence vesmíru, je pro kosmologii nástrojem stejně výkonným jako v biologii darwinismus,“ napsal.²

Jinak se k problému staví profesionální kosmolog Stephen Hawking. Ten přišel s teoretickým modelem, podle kterého je sice vesmír časově konečný, ale je dokonale obsažený sám v sobě a nemá žádný začátek ani konec. Přijmeme-li tento „model bez hranic“, nepotřebujeme podle Hawkinga žádného božského ani jiného stvořitele. I sám Hawking však má pochybnosti o tom, zda jeho rovnice mohou poskytnout kompletní řešení záhady existence. „Co rovnicím vdechne život a stvoří vesmír, který mohou řídit?“ ptá se tklivě. „Proč si vesmír dělá tu práci s existencí?“³

Problém s míněním, že vše vyřeší věda, lze popsat následovně: vesmír zahrnuje vše, co má hmotnou existenci. Vědecké objasnění se musí opírat o nějakou hmotnou příčinu. Ale každá hmotná příčina je z definice nutně součástí vesmíru, jehož vysvětlení hledáme. A jakékoli čistě vědecké objasnění existence vesmíru je tedy nutně kruhové. I když si třeba zvolí nějaký opravdu minimální výchozí bod – kosmické vejce, drobet kvantového vakua, nějakou singularitu –, vždycky se odvíjí od *něčeho*, a ne od *ničeho*. Věda možná jednou dokáže zjistit, jak se současný

vesmír vyvinul z předchozího stavu hmotné reality, a třeba celý proces vysleduje až k velkému třesku – ale nakonec narazí na nepropustnou hradbu: to, jak prvotní hmotný stav vznikl z ničeho, objasnit nedokáže. Přinejmenším to takhle prohlašují oddaní zastánci hypotézy Boha.

Kdykoli se v průběhu dějin zdálo, že věda nedokáže objasnit nějaký přírodní fenomén, zastánci náboženství neotáleli a na prázdné místo dosadili božského tvůrce – tedy do té doby, než věda přece jen našla vlastní objasnění a náboženské stoupence zahanbila. Newton si myslel, že Bůh musí čas od času provést drobné úpravy v oběžných drahách planet, aby se nesrazily. O sto let později ale Laplace dokázal, že fyzika nemá s objasněním stability sluneční soustavy žádné problémy. (Když se Napoleon Laplaceho zeptal, kde je v jeho schématu nebeských těles Bůh, odpověděl vědec slavným výrokem: *Je n'avais pas besoin de cette hypothèse* – „Této hypotézy mi nebylo zapotřebí.“) Blíže k dnešku zase stoupenci náboženství tvrdili, že slepý přirozený výběr nemůže sám o sobě objasnit vznik komplexních organismů, a je proto nutné, aby evoluci „řídil“ Bůh – ovšem toto mínění zcela rozhodně a se značnou dávkou škodolibosti vyvrátil Dawkins a další darwinisté.

Pravidlem prostě je, že toto „ucpávání mezer Pánembohem“ v diskusích o biologických a astrofyzikálních detailech se původcům podobných argumentů většinou ošklivě nevyplatí. Na bezpečnější půdě se ale věřící cítí u otázky: *Proč je něco spíše než nic?* „Žádná vědecká teorie podle všeho nemůže překlenout propast mezi absolutní nicotou a hotovým vesmírem,“ napsal vědecky smýšlející

apologeta náboženství Roy Abraham Varghese.⁴ „Tato otázka nejzazšího počátku je metavědecká: je to otázka, kterou si věda může klást, ale nedokáže ji zodpovědět.“ Stejný názor má světoznámý astronom z Harvardovy univerzity a hluboce zbožný mennonita Owen Gingerich. V přednášce nazvané „Boží vesmír“, kterou pronesl v univerzitním svatostánku v roce 2005, Gingerich prohlásil, že otázka po posledním *proč* je „teleologická“ – „a úkol vyrovnat se s ní není úkol vědy“.

Při konfrontaci s podobnými argumenty ateista obvykle jen potřese rameny a řekne, že svět „prostě je“. Možná že je proto, protože odedávna byl. Anebo možná vznikl zčistajasna a bez příčiny. Ať tak či tak, existence světa je prostě „neotřesitelně daný fakt“.

Teze o neotřesitelně daném faktu odmítá názor, že by vesmír jakožto celek vyžadoval jakékoli objasnění vlastní existence – a zbavuje se tak nutnosti postulovat Boha či jinou transcendentální skutečnost k zodpovězení otázky *Proč je něco spíše než nic?* Intelektuálně to ale působí dojmem hození ručníku do ringu. Smířit se s vesmírem, který postrádá účel a postrádá smysl, je jedna věc – a každý jsme někdy prošli temnou nocí duše, při níž bylo takové smíření nutné. Ale vesmír, který nemá vysvětlení? To se zdá – pro rozumujícího a zdůvodňujícího živočicha, jako jsme my – přece jen trochu moc. Ať vědomě či nevědomky, všichni se instinktivně držíme „principu dostatečného důvodu“, jak o něm v 17. století mluvil filozof Leibniz, tedy zásady, že řetězec vysvětlení sahá od úplně prvního bodu až k úplně poslednímu: každá pravda musí mít nějaký důvod, proč se má takto, a ne jinak, a každá věc musí mít

nějakou příčinu své existence. Leibnizův princip je někdy terčem posměchu jakožto pouhý „spekulativní požadavek“ – ale ve skutečnosti to je elementární princip vědy a dosáhl tu velkých úspěchů, dokonce tak ohromných, že jej lze prohlásit za pragmaticky pravdivý: prostě a jednoduše *funguje*. Zdá se, že je nutnou součástí samotného rozumu: jakákoli snaha o jeho obhajobu či naopak vyvrácení totiž vždy již předpokládá jeho platnost. A pokud je princip dostatečného důvodu platný, pak tedy – bez ohledu na to, zda je kdy objevíme – musí existovat objasnění existence světa.

Svět, který by existoval bez důvodu – svět iracionální a náhodný, který tu „prostě je“ –, by byl poměrně nesnesitelným místem k životu: tak to alespoň tvrdil americký filozof Arthur Lovejoy. V jedné z přednášek, které roku 1933 pronesl na Harvardu na téma „Velkého řetězce bytí“, prohlásil, že takový svět „by postrádal veškerou stabilitu i věrohodnost, vše by nakazila nejistota, cokoli (snad s výjimkou vnitřně rozporného) by mohlo existovat a cokoli by se mohlo stát a sama o sobě by žádná věc nebyla pravděpodobnější než jiná“.⁵

Stojíme tedy před absolutní volbou mezi Bohem a neotřesitelně danou Absurditou? Toto dilema mě v duchu pronásleduje od chvíle, kdy jsem na záhadu bytí poprvé narazil – a přimělo mě k zamyšlení, v čem vlastně „bytí“ spočívá. Zcela základním složkám světa se mezi filozofy říká „substance“. Podle Descarta se svět skládal ze dvou druhů substance, totiž z látky či hmoty, kterou označil *res extensa* čili „prostorová substance“, a z mysli, kterou označil *res cogitans* („myslící substance“). Dědici tohoto

karteziánského rozdělení jsme v podstatě dodnes. Vesmír, jak ho známe, obsahuje hmotné věci: zeměkouli, hvězdy, galaxie, záření, „tmavou hmotu“, „tmavou energii“ a tak dále. Kromě toho obsahuje biologický život, jehož podstata – jak odhalila věda – je materiální. A navíc obsahuje vědomí. Obsahuje subjektivní duševní stavy, jako je radost a chmury, prožitek červeně a vjem ukopnutého palce u nohy. (Lze tyto subjektivní stavy reduktivně převést na objektivní materiální procesy? Definitivní filozofická odpověď tu ještě nepadla.) Objasnění je prostě určitá kauzální historie, v níž figurují entity z jedné nebo několika těchto ontologických rubrik. Koule narazí do kuželek, a ty proto spadnou. Obavy z finanční krize způsobí výprodej akcií.

Pokud tohle je celá realita – hmotné „věci“ a mentální „věci“, propojené sítí kauzálních vztahů –, pak to se záhadou existence vypadá skutečně zoufale. Možná je ale tato dualistická ontologie příliš chudá. Sám jsem k tomuto podezření dospěl, když mladistvá oddanost existencialismu pohasla a já si zamiloval čistou matematiku. Entity, o nichž uvažují matematikové – a nemyslím jen čísla a kruhy, ale také n -rozměrné variety, Galoisova tělesa z de Rhamovy kohomologie –, v časoprostorovém světě nikde nenajdete. Zcela zjevně to nejsou hmotné věci a zdá se, že nejsou ani mentální – protože například neexistuje žádný způsob, jak by konečná mysl matematika mohla obsahovat nekonečné množství čísel. Existují tedy tyto věci skutečně? No, to závisí na tom, co míníte existencí. Platón je nepochybně považoval za jsoucí, a dokonce měl za to, že matematické předměty – stojící mimo čas a mimo změnu –

jsou skutečnější než onen svět věcí, který vnímáme smysly. Totéž podle něj platilo o abstraktních ideách – Dobru či Kráse. Tyto ideje podle něj tvořily pravou skutečnost a vše ostatní je pouhé zdání.

Podrobit naši představu o skutečnosti takto zásadní revizi se nám možná nebude chtít. Dobro, krása, matematické entity, logické zákony nejsou tak úplně *něco*, na stejné rovině s mentálními a hmotnými věcmi. Ale nejsou ani *nic*. Je možné, že by hrály nějakou roli ve vysvětlení, *proč* je něco spíše než nic?

Předem nutno přiznat, že v kauzálních výkladech nemohou figurovat žádné abstraktní ideje. Tvrdit, že například Dobro „způsobilo“ velký třesk, by nedávalo smysl. Ale ne všechna vysvětlení mají formu vazby mezi příčinou a účinkem – stačí si uvědomit, jak bychom vysvětlovali smysl šachového tahu. Něco vysvětlit v zásadě znamená učinit to srozumitelným a pochopitelným. Když je vysvětlení zdařilé, „cítíme, jak se klíč obrací v zámku“ (řečeno výstižnou formulací amerického filozofa C. S. Peirce). Existuje mnoho různých druhů vysvětlení a v každém se hovoří o „příčinách“ v poněkud odlišném smyslu. Například Aristotelés odlišil čtyři druhy příčin, s jejichž pomocí lze vysvětlovat hmotné děje – a jen jedna z nich, takzvaná „účinná“ příčina, odpovídá současnému úzce vymezenému vědeckému pojetí. Nejextravagantnějším prvkem Aristotelova schématu je „účelová“ příčina, tedy účel nebo cíl, kvůli kterému se něco děje nebo vzniká. Účelové příčiny se často objevují v mimořádně mizerných vysvětleních. (Proč na jaře prší? Aby rostlo obilí!) Tato „teleologická“ vysvětlení zparodoval Voltaire v *Candidovi* a moderní

věda je na poli objasňování přírodních fenoménů právem zavrhlá. Máme je ale automaticky smést ze stolu i tehdy, když jde o objasnění existence jakožto celku? Významný současný filozof Nicholas Rescher označil předpoklad, že vysvětlení se musí vždy opírat o „věci“, za „jeden z nejvíce zakořeněných předsudků západní filozofie“. ⁶ K vysvětlení určitého daného *faktu*, například faktu, že jest svět, musíme samozřejmě uvádět jiná fakta. Odtud ale neplyne, že lze existenci dané *věci* vysvětlit jedině pomocí poukazů na jiné věci. Možná bychom příčinu existence světa měli hledat jinde, ve sféře takových „ne-věcí“, jako jsou matematické entity, objektivní hodnoty, logické zákony nebo Heisenbergův princip neurčitosti. Zřetelnější či volnější varianta teleologického výkladu by nám snad mohla poskytnout alespoň náznak možného řešení záhady existence světa.

Na úplně prvním filozofickém semináři, který jsem si jako student bakalářského cyklu zapsal na Virginské univerzitě, nám profesor – významný absolvent Oxfordu s melodickým jménem A. D. Woosley – zadal Humovy *Rozpravy o přirozeném náboženství*. Trojice fiktivních postav – Kleanthés, Démeas a Filón – tu probírá různé důkazy Boží existence. Démeas, v rámci skupinky ten nejzbožnější, obhájí „kosmologický důkaz“, v němž se v principu tvrdí, že existenci světa lze vysvětlit jedině postulátem nějakého božstva, které nutně jest, jakožto příčiny. Skeptik Filón, který má k samotnému Humovi relativně nejblíže, odpoví lákavou úvahou: zdá se sice, že svět ke své existenci vyžaduje nějakou božskou příčinu, ale to může vyplývat jen z naší vlastní intelektuální

slepoty. Vezmeme si – vybízí Filón – třeba následující aritmetickou kuriozitu: když vezmete jakýkoli násobek devíti (tedy 18, 27, 36 atd.) a sečtete jeho číslice ($1 + 8$, $2 + 7$, $3 + 6$ atd.), vždy vám znovu vyjde 9. Matematickému prostáčkovi to může připadat jako dílo náhody, zatímco zručný znalec algebry ihned chápe, že to je nutné. „Není potom pravděpodobné,“ táže se Filón, „že i celou ekonomii vesmíru řídí obdobná nutnost, i když k ní žádná lidská algebra nedokáže poskytnout klíč, jenž by obtíž vyřešil?“⁷

Tato myšlenka skryté kosmické algebry – algebry bytí! – mi připadala podmanivá a fascinující. Už samotné jazykové vyjádření rozšiřovalo škálu možných výkladů existence světa. Možná se volba nakonec skutečně neomezuje na dilema: buď Bůh, nebo неотřesitelně daný fakt. Možná lze pro existenci světa poskytnout ne-teistické vysvětlení, jež lze odhalit lidským rozumem. Takové vysvětlení by sice nemuselo postulovat žádné božství, ale nemusí je nutně ani vylučovat. Mohlo by dokonce načrtávat jakousi nadpřirozenou inteligenci, a poskytnout tak odpověď na obávanou otázku předčasně vyspělých dětí: „Ale mamí, kdo udělal Boha?“

Je objev takovéto algebry bytí blízký, či vzdálený? Spisovatel Martin Amis dostal v televizním rozhovoru s Billem Moyersem otázku, jak podle něho mohl vzniknout svět. „Myslím, že od odpovědi na tuhle otázku jsme zatím asi tak pět Einsteinů daleko,“ odpověděl Amis – a připadá mi, že to vystihl dosti přesně. Ale stejně jsem uvažoval: je možné, že už v současnosti někde pracuje alespoň jeden či dva z těch pěti Einsteinů? Samozřejmě jsem se mezi ně nehodlal řadit sám. Ale pokud bych nějakého našel, nebo

snad i dva nebo tři, či dokonce čtyři, a pak je zvládl náležitě seřadit... bylo by to náramné dobrodružství.

A tak jsem se do toho pustil. Vydal jsem se za hledáním střípků odpovědi na otázku *Proč je něco spíše než nic?* a měl jsem mnoho slibných východisek. Některá vyšla naprázdno. Například jsem zatelefonoval jednomu teoretickému kosmologovi, proslulému kvalitou svých spekulativních úvah. Ozvala se mi hlasová pošta a já nechal vzkaz, že na něj mám otázku. Zavolal mi a nechal mi na záznamníku vzkaz: „Nechte otázku v hlasové poště a já odpověď namluvím na záznamník.“ Lákalo mě to a provedl jsem, co řekl. Když jsem se téhož dne pozdě večer vrátil domů, světélko na záznamníku blikalo. Třesoucím prstem jsem stiskl tlačítko přehrávače. „To, o čem mluvíte,“ ozval se z pásky kosmolog, „porušuje paritu hmoty a antihmoty...“

Jindy jsem vyhledal jednoho významného profesora filozofické teologie a zeptal se ho, jestli se dá existence světa vysvětlit postulátem božského jsoucna, jehož esence v sobě zahrnuje i svou existenci. „Zbláznil jste se?“ opáčil. „Bůh je tak dokonalý, že *nemusí* existovat!“

A jindy jsem zase v newyorské Greenwich Village náhodou potkal na ulici odborníka na zenový buddhismus, se kterým jsem se seznámil na jednom večírku. Měl pověst specialisty na otázky kosmu. Po krátkém konverzačním úvodu jsem se ho zeptal – a zpětně uznávám, že možná trochu zhurta: „Proč je něco spíše než nic?“ Místo odpovědi se mi pokusil dát ránu pěstí. Nejspíš si myslel, že to je zenový kóan.

Při své cestě za rozluštěním hádanky bytí jsem rozhodil síť skutečně doširoka a obracel se na filozofy, teology,

odborníky na fyziku částic i kosmologii, mystiky a jednoho velmi slavného amerického spisovatele. Především jsem přitom hledal lidi hbitého ducha se širokými zájmy. Člověk, který má něco zajímavého říct o otázce, proč existuje svět, musí být intelektuálně pronikavý v několika různých ohledech. Dejme tomu, že vědec má určité nadání pro filozofii. Pak ho může napadnout, že ona „nicota“, o které dříve mluvili filozofové, je konceptuálně ekvivalentní s něčím, co věda dokáže definovat, například s uzavřenou čtyřrozměrnou časoprostorovou varietou s rádiem klesajícím k nule. Vložením matematického popisu této nulové skutečnosti do rovnic kvantové teorie pole bychom možná mohli dokázat nenulovou pravděpodobnost spontánního vzniku „falešného vakua“ – které by díky podivuhodnému mechanismu „chaotické inflace“ stačilo na to, aby se objevil vesmír se vším všudy. Pokud by náš vědec byl zběhlý i v teologii, mohlo by ho napadnout, že tuto kosmogonickou událost lze chápat jako časově reverzní emanaci z budoucího „bodu Omega“, jenž některé vlastnosti sdílí s tradičním Bohem judaismu a křesťanství. A tak dále.

Podobně vzletné spekulace vyžadují suverénní intelekt – a ten byl ve většině mých setkání očividný. Hovory s originálními mysliteli o tak hlubokých otázkách, jako je záhada bytí, přinášejí mimo jiné to potěšení, že je můžete sledovat, jak uvažují nahlas – a někdy pronesli skutečně šokující věci. Měl jsem takřka privilegium nahlížet do jejich myšlenkových procesů a probouzelo to ve mně úžas – ale také mi to vlévalo zvláštní odvahu. Když posloucháte, jak podobní myslitelé tápavě hledají přístupovou cestu k otázce existence světa, uvědomíte si, že vaše vlastní

myšlenky k tomuto problému nejsou tak nepoužitelné, jak jste si asi mysleli. Tváří v tvář mysteriu existence se nemůže nikdo sebevědomě prohlašovat za odborníka – protože jak podotkl William James: „Zde jsme všichni žebráci.“⁸

Mezihra

Je možné, že svět stvořil hacker?

Odkud vzešel náš vesmír? Nesvědčí už pouhá jeho existence o působení nějaké pramenné tvořivé síly? Když zastánce náboženství položí tuto otázku ateistovi, obvykle dostane jednu ze dvou odpovědí. Buď může ateista prohlásit: Jestli chceš postulovat takovouhle „tvořivou sílu“, měl bys postulovat i další, která vysvětluje její existenci, a pak další, která stvořila tu druhou, a tak dále – jinými slovy, nastane nekonečný regres. Druhá ateistická odpověď zní, že i kdyby existovala nějaká pramenná tvořivá síla, není důvod si představovat, že je božská nebo že připomíná Boha. Proč by první příčina měla být nekonečně moudrá a dobrá – a proč by se *nota bene* měla zaobírat našimi myšlenkami, představami a sexem? Proč by vůbec měla mít mysl?

Představa, že je kosmos „výtvorem“ inteligentní bytosti, se může jevit jako primitivní a přímo bláznivá. Připadalo mi však, že než ji zcela zavrhnou, měl bych se poradit s Andrejem Lindem, vědcem, který k řešení otázky, jak se vlastně náš vesmír spustil do chodu, přispěl víc než kdokoli jiný. Linde je Rus, který se roku 1990 přestěhoval do USA

a nyní působí na Stanfordově univerzitě. Už jako mladý muž přišel v Moskvě s novátorskou teorií velkého třesku, která zodpověděla tři ošemetné otázky: Co to třesklo? Proč to třesklo? A co se tam dělo, než to třesklo? Lindova teorie, jež nese název „chaotická inflace“, objasnila celkovou podobu vesmíru a tvorbu galaxií. Předpověděla také přesnou podobu reliktního záření, pozůstalého z velkého třesku, jak je zachytil satelit COBE v devadesátých letech.

Lindova teorie má řadu kuriózních důsledků. Mezi ty nejpodivnější ale patří zjištění, že *ke stvoření světa toho není potřeba tak moc*. Nejsou k tomu nutné žádné ohromné zdroje ani nadpřirozené schopnosti – a je dokonce možné, aby příslušník civilizace jen o málo rozvinutější než naše dnešní vyrobil nový vesmír v laboratoři. Což podněcuje k fascinující myšlence: Je možné, že přesně takhle vznikl i *náš* vesmír?

Linde je elegantní mohutné postavy s šedivou hřívou. Mezi kolegy je proslulý akrobatickými schopnostmi a sklony k šokujícím myšlenkovým přeskokům, někdy i pod mírným vlivem alkoholu.

„Když jsem zformuloval teorii chaotické inflace, zjistil jsem, že ke vzniku vesmíru, jako je ten náš, potřebujete jen stotisícinu gramu hmoty,“ poučil mě Linde angličtinou s ruským přízvukem. „Už to stačí k vytvoření trochy vakua, které se rozletí na miliardy a miliardy galaxií, jak je vidíme kolem sebe. Vypadá to jako podfuk, ale takhle prostě inflační teorie funguje: veškerá hmota ve vesmíru se utvoří z negativní energie gravitačního pole. Takže co nám může zabránit, abychom si udělali vesmír v laboratoři? Budeme jako bohové!“

Je nutné dodat, že Linde je pověstný svou pochmurnou škodolibostí a právě pronesená slova vyřkl s jasnou ironií. Ubezpečil mě však, že minimálně v principu je takováto „kosmogeneze ze zkumavky“ dokonale možná.

„Můj důkaz vykazuje určité mezery,“ uznal. „Předvedl jsem však – a ke stejnému závěru dospěl Alan Guth (spoluautor inflační teorie) a další, kdo se věcí zabývali –, že nelze vyloučit možnost vzniku našeho vesmíru přičiněním kohosi z jiného vesmíru, komu se to prostě zachtělo.“

Napadlo mě, že v tomhle scénáři něco neklape. Pokud v laboratoři spustíte velký třesk, není potom zákonitě, že se vám nově stvořený vesmír roztáhne do vlastního světa a způsobí značné škody na životech i majetku?

Linde mě ujistil, že nic podobného nehrozí. „Nový vesmír zahájí expanzi sám v sobě,“ prohlásil. „Jeho prostor bude tak zakřivený, že z pohledu stvořitele bude mít velikost elementární částice – a dokonce se může stát, že z jeho světa naprosto zmizí.“

Ale proč se potom dělat s vesmírem, když vám uteče, tak jako Eurydika unikla Orfeovi? Nebylo by pak dobré mít kvazibožskou moc nad tím, jak se bude nový vesmír rozvíjet, dokázat na jeho vývoj dohlížet a postarat se, aby živí tvorové, kteří se tam zrodí, byli také k světu? Lindův stvořitel velmi přesně připomínal deistické pojetí Boha, jak je zastával Voltaire a američtí otcové zakladatelé: je to bytost, která sice uvede svět do pohybu, ale pak už se o něj ani o jeho tvory nezajímá.

„Něco na tom je,“ pronesl Linde s pobaveným odfrknutím. „Napřed jsem si myslel, že stvořitel možná bude schopen odesílat do nového vesmíru informace: učit

tamější tvory, co a jak, pomáhat jim objevovat přírodní zákony a tak dál. Ale pak jsem si to rozmyslel podrobněji. Podle inflační teorie se nový vesmír v malilinkatém zlomku sekundy nafoukne jako balon. A teď, dejme tomu, se stvořitel pokusí na plášť toho balonu něco napsat – například „MĚJTE LASKAVĚ NA PAMĚTI, ŽE JSEM VÁS STVOŘIL“. Vlivem inflační expanze by se toto poselství exponenciálně roztáhlo a tvorečci z nového vesmíru, obývající jen nekonečně malý koutek jediného písmenka, by si celý vzkaz nikdy nedokázali přečíst.“

Pak ale Lindeho napadl jiný – a podle něj jediný možný – komunikační kanál mezi stvořitelem a stvořeným. Náležitou manipulací s kosmickým semínkem by stvořitel mohl stanovit určité fyzikální parametry vytvářeného univerza. Mohl by například určit, jak velký bude poměr hmotnosti elektronu k hmotnosti protonu. Číslo tohoto druhu, nazývaná „konstanty přírody“, se nám lidem jeví dokonale arbitrárně: není žádný zjevný důvod, proč by nemohly mít nějakou jinou hodnotu. (Proč je například síla gravitace v našem vesmíru určena číslem zahrnujícím číslice „6673“?) Vyladěním určitých hodnot těchto konstant by ale stvořitel mohl vepsat skryté poselství do samotné struktury vesmíru – a jak se zjevným potěšením upozornil Linde, podobné poselství by dokázali rozluštit jedině fyzikové.

Mínil to jako vtip?

„Můžete to tak brát,“ řekl. „Ale možná to není úplný nesmysl. Možná to vysvětluje, proč je svět, ve kterém žijeme, tak podivný a proč má tak daleko k dokonalosti. Soudě podle dostupné evidence, náš svět nestvořila žádná božská bytost. Stvořil ho hackerský fyzik!“

Z filozofického hlediska Lindova historka zdůrazňuje, jak je riskantní předpokládat, že tvořivá síla v pozadí našeho vesmíru – pokud tedy existuje – musí odpovídat tradiční představě o Bohu jakožto všemohoucím, vševědoucím, nekonečně dobrém a tak dále. A i kdyby příčinou našeho vesmíru byla inteligentní bytost, je dokonale možné, že je trapně nekompetentní, neobratná a svůj kosmogenický podnik pokazí stvořením naprosto nekvalitního světa. Pravověrní věřící mohou na podobný scénář samozřejmě vždycky opáčit: „No dobrá, ale kdo stvořil toho hackera?“ A musíme jen doufat, že série hackerů nekončí nejvyšším hackerem.

2. kapitola

FILOZOFICKÉ OBHLÉDNUTÍ OBZORU

Hádanka neexistuje.

Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus* 6.5

Záhadu existence – jak už jsem řekl – souhrnně vyjadřuje otázka: *Proč je něco spíše než nic?* William James ji prohlásil za „nejtemnější v celé filozofii“. Britský astrofyzik sir Bernard Lovell konstatoval, že úvahy o ní mohou „člověku rozervat mysl na kusy“. (A skutečně je známo, že je předmětem obsesí psychiatrických pacientů.) Arthur Lovejoy, zakladatel akademického oboru nazývaného „historie idejí“, napsal, že snaha o její zodpovězení „představuje jednu z nejgrandióznějších snah lidského intelektu“.⁹ A jako každá hluboká a nepochopitelná věc skýtá i cestičku k žertu. Když jsem uvedenou otázku už před dlouhou řadou let položil americkému filozofovi Arthuru Dantovi, s hranou popuzeností opáčil: „A kdo říká, že nic není?“ (Jak brzy zjistíme, tato odpověď není pouhý žert.) S ještě lepší odpovědí přišel již zesnulý filozof a legendární vtipálek Sidney Morgenbesser, který

působil na Kolumbijské univerzitě. „Pane profesore, proč je něco spíše než nic?“ zeptal se ho jednou jeden student. A Morgenbesser odpověděl: „Ále, i kdyby nebylo nic, stejně by vás to neuspokojilo!“

Pouze vtipkováním se ale s nadnesenou otázkou nevyrovnáme. Jak napsal Martin Heidegger, každý z nás je „rozdírán její skrytou silou“:

„Otázka kupříkladu vyvstává ve velkém zoufalství, kdy věci pozbývají vši váhy a všechn smysl se zatemňuje. ... Otázka tu je v srdečné radosti, kdy se všechny věci promění a jsou kolem nás jak poprvé... Otázka tu je v nudě, kdy jsme stejnou měrou vzdáleni zoufalství i radosti, avšak zatvrzelá obvyklost jsoucna šíří pusto, v němž se nám zdá lhostejné, zda jsoucí je nebo není.“¹⁰

Opomíjet tuto otázku je symptomem duševní deficiencie – tak to alespoň tvrdil filozof Arthur Schopenhauer: „Čím stojí člověk po intelektuální stránce níže, tím je pro něj existence méně záhadná.“¹¹ Nad ostatní tvory člověka pozvedá to, že si uvědomuje svou konečnost – a vyhlídka na smrt s sebou nese představu nicoty a šok nebytí. Pokud je ontologicky překérní mé vlastní já, tedy mikrokosmos, pak možná makrokosmos – celý vesmír – též. Otázka *Proč je svět?* konceptuálně ladí s otázkou *Proč jsem já?* Jak poznamenal John Updike, toto jsou dvě hlavní existenciální mysteria. A pokud jste solipsista – tedy pokud s raným Wittgensteinem věříte, že „jsem můj svět“ –, pak obě záhady splývají.

Na to, že se údajně jedná o věčný a univerzální problém, je docela pozoruhodné, že si otázku *Proč je něco spíše než*

nic? lidé začali výslovně klást až v novověku. Modernost otázky tkví možná v její druhé polovině – v odkazu na „*nic*“. Starší kultury sice mají své mýty o stvoření, jimiž objasňují počátek vesmíru, ale úvodním bodem těchto mýtů nikdy není naprosté *nic*: vždy předpokládají, že tu byly nějaké prvopočáteční bytosti nebo prvotní látka, ze které povstala skutečnost. Například podle jednoho norského mýtu, který byl obecně rozšířen počátkem 13. století, začal svět tehdy, když pod prvotním ohněm roztál prvotní mráz, a vznikly tak kapičky, v nichž se probudil život a vzal na sebe podobu moudrého obra jménem Ymer a krávy jménem Audhumla; z nich pak vzešla všechna ostatní skutečnost, jak ji Vikingové znali. Podle poněkud úspornějšího stvořitelského mýtu afrického kmene Bantuů je vše ve vesmíru – slunce, hvězdy, země, moře, zvířata, ryby i lidstvo – doslova vyzvraceno z úst tvora jménem Bumba, kterému se udělalo špatně. Vzácně se vyskytnou i kultury, které pro objasnění vzniku světa žádný mýtus o stvoření nemají. K těm patří amazonský kmen Pira-hãů, kteří osvědčují zábavně zvrácenou zálibu v absurditě. Když se jich antropologové zeptají, co předcházelo světu, pokaždé odpovědí: „Takhle to bylo vždycky.“¹²

Teoriím o vzniku vesmíru se říká „kosmogonie“, což je odvozeno z řeckých slov *kosmos*, tedy vesmír, a *goné*, tedy semeno či zrod. Řekové byli průkopníky racionální kosmogonie – proti mytickým a poetickým kosmogoniím, jak je nacházíme v mýtech o stvoření –, nikdy si ale nepoložili otázku, proč je svět, a *ne nic*. Jejich kosmogonie vždy na počátek kladly určitou surovinu, jakýsi původní zmatek, a svět přírody podle nich vznikl tehdy, když byl

tomuto prvotnímu zmatku vtlačen řád a chaos se změnil v kosmos. (Stojí za pozornost, že *kosmos* má stejný slovní kmen jako *kosmetika*, a tento kmen označuje ozdobu či uspořádání.) Co vlastně tento prapůvodní chaos přesně byl, k tomu měli řeční filozofové různé domněnky. Podle Thaléta byl vodnatý – byl to svého druhu prapůvodní oceán. Podle Hérakleita to byl oheň. Podle Anaximandra to bylo cosi abstraktnějšího, jakýsi blíže neurčený materiál jménem „Bezmezno“. Podle Platóna a Aristotela to byl beztvářý substrát, který snad lze ztotožnit s předvědeckým pojmem prostoru. Otázka, odkud pocházela tato prapůvodní látka, Řeky příliš nezatěžovala. Prostě se mělo za to, že daná látka je věčná – a každopádně to nebylo *nic*, neboť už sama myšlenka nicoty byla pro Řeky nepředstavitelná.

Nicota byla cizí i tradici abrahámovského náboženství. Podle knihy Genesis stvořil Bůh svět nikoli z ničeho, ale z chaotické směsi země a vody, „beztvaré a pusté“ čili *tohu bohu*, jak se píše v řeckém originále. Počátkem křesťanské epochy se ale začal ujímat nový styl myšlení. Pokud by Bůh ke stvoření světa potřeboval nějaký materiál, pak by to – soudilo se nyní – omezovalo jeho nekonečné tvůrčí schopnosti. Kolem druhého či třetího století našeho letopočtu tak církevní Otcové uvedli do oběhu radikálně novou kosmogonii, když vyhlásili, že svět byl povolán do bytí výlučně Božím stvořitelským slovem a bez jakéhokoli předem daného materiálu. Nauka o *creatio ex nihilo* se později také stala součástí islámské teologie a figurovala v důkazu Boží existence, s nímž přišel *kalám*. Kromě toho pronikla do středověkého židovského myšlení: židovský

filozof Maimonides vyložil úvodní pasáž knihy Genesis v tom smyslu, že Bůh stvořil svět z ničeho.

Prohlášením, že Bůh stvořil svět „z ničeho“, nepřisuzujeme nicotě povahu čehosi jsoucího, co se vyrovná Bohu. Prostě to znamená, že Bůh netvořil svět z něčeho: takto to zdůrazňuje svatý Tomáš Akvinský a další křesťanští teologové. I tak se však zdálo, že pojem *creatio ex nihilo* skýtá oporu pro myšlenku nicoty jakožto opravdové ontologické možnosti. Bylo díky němu konceptuálně možné se ptát, proč je svět, a ne *vůbec nic*.

Což po uplynutí pár set let kdosi skutečně učinil: byl to Gottfried Wilhelm Leibniz, samolibý a pletichářský dvořan, ale současně i jeden z největších myslitelů všech dob. Psal se rok 1714 a osmašedesátiletý Leibniz šel ke konci dlouhé a neuvěřitelně produktivní kariéry. Současně s Newtonem a nezávisle na něm objevil diferenciální počet. Vlastními silami vyvolal revoluci v logice. Zformuloval fantasmagorickou metafyziku, jejímž základním postulátem je nekonečný počet jednotek podobných duším, zvaných „monády“, a dále axiom (později krutě zkarikovaný Voltairem v *Candidovi*), že tento náš svět je „nejlepší z možných světů“. Přes všechnu svou filozofickou a vědeckou slávu musel Leibniz poté, co se jeho zaměstnavatel, kurfiřt Georg Ludwig, odebral do Velké Británie, aby se tu ujal koruny jakožto král Jiří I., zůstat v Hannoveru. Leibniz měl podlomené zdraví a umřel za necelé dva roky; podle svého sekretáře při skonu vypustil z těla velký oblak páchnoucího plynu.

Za těchto pochmurných okolností Leibniz tvořil své poslední filozofické texty včetně pojednání nazvaného

Principy přirozenosti a milosti, založené na rozumu. Zde zformuloval „princip dostatečného důvodu“, který v jádře udává, že každý fakt má své vysvětlení a každá otázka má odpověď. „Jakmile je tento princip vyřčen,“ napsal Leibniz, „první otázka, již máme právo si klást, zní: *Proč je něco spíše než nic?*“¹³

Odpověď je podle Leibnize snadná. S ohledem na svou kariéru vždy předstíral, že se důsledně drží náboženského pravověří. Prohlásil proto, že důvodem existence světa je Bůh, jenž stvořil svět z vlastního svobodného rozhodnutí, motivován vlastní nekonečnou dobrotou.

Ale čím vysvětlit existenci Boha? Leibniz tu měl také připravenou odpověď: na rozdíl od vesmíru, který existuje kontingentně, je Bůh jsoucí *nutně*. Sám v sobě obsahuje důvod vlastní existence. Ne-existence u něj není logicky možná.

Otázka *Proč je něco spíše než nic?* tak byla vznesena a hned zase smetena – vesmír existuje kvůli Bohu a Bůh existuje také kvůli Bohu. Jedině Bůh, prohlásil Leibniz, může podat poslední důvod záhady existence.

Leibnizovo řešení záhady existence se ale neudrželo dlouho. Pojem „nutné bytosti“ zkritizovali v 18. století David Hume a Immanuel Kant – filozofové, kteří jinak nesouhlasili skoro v ničem – jakožto ontologický podfuk. Jistě, jsou věci, jejichž existence je logicky *vyloučena*, například kulatý čtverec. Kant s Humem se ale shodli, že čistá logika nemůže žádné entitě zaručit pozitivní existenci. „Cokoli si můžeme představit jakožto jsoucí, můžeme si představit i jakožto nejsoucí,“ napsal Hume. „Není tedy nic“ – a to zahrnuje i Boha –, „z neexistence čeho by vyplýval spor.“¹⁴

Pokud ale Bůh neexistuje nutně, pak vyvstává zcela nová metafyzická možnost, totiž možnost *absolutní nicoty*: beze světa, bez Boha a beze všeho. Kupodivu ale Hume ani Kant nebrali otázku *Proč je něco spíše než nic?* vážně. Podle Huma by jakákoli navržená odpověď na tuto otázku byla „pouhou sofistikou a klamem“, jelikož by nikdy nemohla být ukotvena v naší zkušenosti. Podle Kanta by snaha vysvětlit vše, co jest, nutně zahrnovala neoprávněné rozšíření pojmů, jichž využíváme ke strukturaci světa naší zkušenosti, tedy pojmů jako *kauzalita* a *čas*, na realitu, jež je vůči tomuto světu transcendentní – realitu „věcí o sobě“. Jediným možným výsledkem, tvrdil Kant, jsou omyly a rozpory.

Následní filozofové – snad zpražení tímto Humovým a Kantovým varováním – se otázce *Proč je něco spíše než nic?* z valné části vyhýbali. Velký pesimista Schopenhauer sice označil tajemství existence za „nepokoj udržující hodinky metafyziky, jež se nikdy nezastaví, v pohybu“, nicméně ty, kdo se tuto záhadu snaží rozluštit, prohlásil za „blázný“, „prázdné chvastouny“ a „šarlatány“. Německý romantik Friedrich Schelling sice za „hlavní úkol veškeré filozofie“ označil „řešení problému existence světa“, brzy ale dospěl k závěru, že pro existenci nelze podat racionální výklad: podle něj můžeme maximálně říct, že svět povstal nepochopitelným skokem z propasti věčné nicoty. Hegel napsal dlouhé nesrozumitelné odstavce o tom, jak „bytí přechází do ničeho a nic přechází do bytí“, avšak dánský ironik Søren Kierkegaard jeho dialektické manévry smetl jako pouhé „výklady kramáře s kořením“.¹⁵

Počátek 20. století přihlížel mírné renesanci zájmu

o tajemství existence, a to především zásluhou francouzského filozofa Henriho Bergsona. „Chci vědět, proč existuje svět,“ prohlásil Bergson ve spise *Vývoj tvořivý* z roku 1907. Veškerá existence – hmota, vědomí i Bůh – je podle Bergsona „vítězstvím nad nicotou“. Po dlouhých úvahách ale usoudil, že to není vítězství až tak zázračné, neboť celý problém bytí versus nicoty, věřil nyní, spočívá na klamu, totiž na falešné domněnce, že je možné, aby nebylo vůbec nic. V sérii nepříliš věrohodných argumentů se Bergson pokusil dokázat, že myšlenka absolutní nicoty je stejně vnitřně rozporná jako myšlenka kulatého kruhu. Jelikož je nicota pouhou pseudomyšlenkou, je otázka *Proč je něco spíše než nic?* pseudoproblémem.¹⁶

Tím se ale nenechal zdeptat Martin Heidegger, podle něhož je nicota svrchovaně skutečná: je to jakoby negující síla, která ohrožuje sféru bytí znicotněním. V samém úvodu série přednášek, které pronesl roku 1935 na freiburské univerzitě (kde po vyhlášení loajality Hitlerovu naci-smu obdržel post rektora), Heidegger prohlásil, že otázka „Proč je bytí, a ne nic?“ je „nejhlubší“, „nejdalekosáhlejší“ a „nejzákladnější ze všech otázek“.¹⁷

Co si tedy Heidegger s touto otázkou v následných přednáškách počal? Nic moc. Rozkládal o jejím existenciálním patosu. Kramařil v etymologii a vršil na sebe řecká, latinská a sanskrtská slovíčka pro *Sein*, tedy „bytí“. Rozplýval se nad básnickými ctnostmi presokratiků a řeckých tragiků. A v závěru poslední přednášky konstatoval, že „umět se tázat znamená dokázat čekat, třeba i celý život“¹⁸ – na což publikum, jež do té doby jistě doufalo alespoň v náznak odpovědi, jistě jen znaveně pokývalo hlavou.

Heidegger byl zcela nepochybně nejvlivnějším filozofem 20. století na evropském kontinentu. V anglicky mluvícím světě se ale největšího vlivu dočkal Ludwig Wittgenstein. Wittgenstein s Heideggerem se narodili téhož roku 1889. Charakterově představovali skoro naprosté protiklady: Wittgenstein byl statečný asketa, Heidegger proradný ješita. Záhada existence ale oba lákala stejně silně. „Mystické není to, *jak* jsou věci ve světě, ale to, *že* svět existuje,“ prohlásil Wittgenstein v jednom z lapidárních výroků (tento nese číselné označení 6.44), z nichž se skládá *Tractatus logico-philosophicus*, jediná kniha, kterou za života vydal. O několik let dříve – 26. října 1916 – si do deníku, který si za první světové války vedl v uniformě rakouské armády, poznamenal: „Esteticky vzato zázrak tkví v tom, že svět existuje. (K čemuž ještě téhož dne – během bojů na ruské frontě – připsal: „Život je vážný, umění hravé.“)¹⁹ Údiv a úžas nad existencí světa označil Wittgenstein za jeden z trojice prožitků, které mu umožnily soustředit se v duchu na etické hodnoty. (Zbylými dvěma byl pocit absolutního bezpečí a prožitek viny.) Ovšem jakákoli snaha vysvětlit „estetický zázrak“ existence světa – a totéž platí pro vše, na čem skutečně záleží, tedy i pro etické hodnoty a pro smysl života a smrti – je marná: podle Wittgensteina při ní překračujeme hranice jazyka a dostáváme se do sféry nevypověditelného. Nutkání položit si otázku *Proč je něco spíše než nic?* sice „hluboce ctil“, ale v poslední instanci měl za to, že nedává smysl. Řečeno pregnantní formulací výroku číslo 6.5: „*Hádanka* neexistuje.“

I když je však záhada existence podle Wittgensteina nevypověditelná, přesto ho naplňovala úžasem a obdařovala

ho pocitem duchovního osvětlení. Mnoha britským a americkým filozofům, kteří na Wittgensteina navazovali, se podobná otázka jevila jako pouhý blábol a ztráta času. Typickým představitelem jejich pohrdavého postoje byl A. J. „Freddy“ Ayer, britský stoupenec logického pozitivismu a zapřisáhlý nepřítel metafyziky, jenž se sám prohlašoval za filozofického dědice Davida Huma. V rozhlasovém pořadu stanice BBC, odvysílaném roku 1949, se Ayer střetl s jezuitským knězem a historikem filozofie Fredericem Coplestonem v diskusi o existenci Boha. Nakonec ale většinu času zabral spor kolem otázky, proč je něco spíše než nic. Podle otce Coplestona je tato otázka přístupovou stezkou k transcendentnu a skýtá možnost nahlédnutí, že Boží existence je „nejzazším ontologickým vysvětlením fenoménů“. ²⁰ Podle ateistického oponenta Ayera to celé byl jen nelogický žvást.

„Dejme tomu,“ prohlásil Ayer, „že si položíte otázku: Odkud se všechny věci berou? To je ve vztahu k jakékoli dané události dokonale smysluplná otázka: tázat se, odkud se daná událost vzala, znamená požadovat popis nějaké jiné události, která jí předcházela. Když ale tuto otázku zobecníte, přestane dávat smysl. Pak se totiž ptáte, která událost předcházela úplně všem událostem. A je jasné, že žádná událost nemůže předcházet úplně všem událostem. Jelikož to je prvek třídy všech událostí, musí v ní být zahrnut, a nemůže jí tedy předcházet.“ ²¹

Wittgenstein tuto rozhlasovou diskusi sledoval a později se v rozhovoru s přítelem vyslovil, že mu Ayerovo uvažování připadalo „neuvěřitelně mělké“. ²² Výsledek debaty však byl považován za natolik těsný, že o pár let

později proběhly přípravy na televizní druhé kolo. Objevila se ale technická závada, kterou bylo nutné napravit, a Ayer s Coplestonem byli v mezičase oblažováni whisky natolik vydatně, že se pak během pořadu vůbec nebyli schopni soudně vyjádřit.

Spor mezi Ayerem a Coplestonem ohledně smysluplnosti otázky *Proč je něco spíše než nic?* pramenil z neshody ohledně samotné povahy filozofie – a naprostá většina filozofů, přinejmenším v anglické jazykové oblasti, stála na Ayerově straně. Ortodoxní názor hlásal, že existují dva druhy pravd – pravdy logické a pravdy empirické. Logické pravdy závisejí výhradně na významech slov. Nutnost, kterou vyjadřují – například *Všichni staří mládenci jsou svobodní* –, je čistě verbální nutnost. Logické pravdy tedy nemohou objasnit nic na skutečnosti. Naproti tomu empirické pravdy závisejí na evidenci dodávané našimi smysly a jsou doménou vědeckého zkoumání – přičemž obecně se uznávalo, že otázka, proč vůbec existuje svět, není v dosahu vědy. Vědecké vysvětlení může vysvětlit jeden kus reality odkazem na jiný kus reality, ale nikdy nemůže vysvětlit realitu *jakožto celek*. Existence světa tedy může jediné představovat неотřesitelně daný fakt. Sdílený názor profesionálních filozofů stručně shrnul Bertrand Russell: „Řekl bych, že vesmír prostě je, a toť vše.“²³

Věda s tím z valné části souhlasila. Přijetí existence jakožto неотřesitelně daného faktu je vcelku přirozené, pokud předpokládáte, že vesmír existoval *vždy* – a v to věřili skoro všichni prvořadí vědci novověku včetně Koperníka, Galileiho a Newtona. Einstein byl přesvědčen, že vesmír je nejenom věčný, ale také v zásadě neměnný.

Když proto v roce 1917 aplikoval obecnou teorii relativity na časoprostor jakožto celek, ohromilo jej zjištění, že z jeho rovnic vyplývá cosi radikálně jiného: vesmír se musí buď rozpínat, anebo stahovat – což mu připadalo groteskní. Vložil proto do své teorie „udělátko“, díky němuž vycházelo, že vesmír je věčný a nemění se.

Odvahu dohnat relativitu až k jejím logickým důsledkům v sobě našel vysvěcený kněz Georges Lemaître z univerzity v belgické Lovani. V roce 1937 vypracoval einsteinovský model vesmíru, podle něhož se kosmos rozpíná. Odtud otec Lemaître dospěl zpětnou úvahou k myšlence, že v určitém bodu v minulosti musel celý vesmír vzejít z prapočátečního atomu nekonečně koncentrované energie. Potvrzení Lemaîtreova modelu expanzivního vesmíru poskytl dva roky nato americký astronom Edwin Hubble: pozorování, která uskutečnil v kalifornské Mount Wilson Observatory, ukázala, že galaxie se od nás ve všech směrech vzdalují. Teorie i empirická evidence tak poukazovala na jeden a týž závěr: vesmír musel mít nenadálý počátek v čase.

Věřící jásali v domněnání, že jim spadl do klína vědecký důkaz biblického popisu stvoření. Roku 1951 zahájil papež Pius XII. konferenci ve Vatikánu prohlášením, že tato nová teorie počátků kosmu svědčí o „prapočátečním *Budiž světlo*, prosloveném v onom okamžiku, kdy z nicoty spolu s látkou vyprýštilo moře jasu a světla... Stvoření se tedy odehrálo v čase; svět tedy má stvořitele; a tedy existuje Bůh!“²⁴

Stoupenci opačného extrému jen skřípali zuby – zvláště marxisté. Nehledě na náboženskou auru objevu, nová

teorie protirečila jednomu z axiomů Leninova dialektického materialismu, totiž nauce o nekonečné a věčné povaze hmoty – a byla proto zavržena coby „idealistická“. Fyzik David Bohm, který s marxismem sympatizoval, obvinil vědce, kteří na nové teorii pracovali, že „vědu účelově zra-
zují a opomíjejí vědecká fakta ve snaze dospět k závěrům, jež vyhovují katolické církvi“. A stejně silně vzdorovali i nemarxističtí ateisté. „Někteří mladší vědci byli těmito teologickými trendy zneklidněni natolik, že se rozhodli jejich kosmologický zdroj jednoduše blokovat,“ komentoval tehdejší situaci německý astronom a významný specialista na expanzi vesmíru Otto Heckmann. Nestor oboru sir Arthur Eddington napsal: „Představa počátku je pro mne odpudivá... Jednoduše nevěřím, že současný stav věcí začal třeskem... Rozpínající se vesmír je směšný... [a] neuvěřitelný... [Ta myšlenka] mě nechává dokonale chladným.“

A rozpaky dávali najevo i někteří věřící vědci. Siru Fredu Hoyleovi, odborníkovi na kosmologii, připadal výbuch jakožto počátek existence světa nedůstojný – jako když „na večírku vyskočí děvče z dortu“.²⁵ V rozhlasovém rozhovoru, který v padesátých letech poskytl stanici BBC, tento hypotetický počátek sarkasticky označil za „šlupku s velkým š“ či „velký třesk“ – a toto pojmenování se ujalo.

Einstein krátce před svou smrtí v roce 1955 překonal metafyzické skrupule, které mu bránily na myšlenku velkého třesku přistoupit. Svou někdejší snahu vyhnout se tomuto výsledku úpravou podniknutou ad hoc prohlásil za „největší omyl mého života“. Hoyle a ostatní skeptikové se museli vzdát v roce 1965, kdy dva vědci z Bell Labs ve státě New Jersey pouhou náhodou detekovali všudypřítomný

mikrovlnný šum a ukázalo se, že jde o ozvěnu velkého třesku. (Objevitelé si napřed mysleli, že šum je způsobován holubím trusem na anténě.) Když si zapnete televizi a vyladíte zrnění mezi stanicemi, asi deset procent tohoto černobílého praskotu způsobují fotony, které se dochovaly od zrodu vesmíru. A jaký lepší důkaz velkého třesku si přát: můžete ho sledovat v televizi!

Ať už svět má či nemá stvořitele, objev, že existence světa započala v daném čase v minulosti – podle nejnovějších kosmologických propočtů před 13,7 miliardami let –, otrásla představou, že svět je ontologicky soběstačný. Pokud něco existuje samo od sebe, pak se zdá rozumné předpokládat, že to musí být věčné a nezničitelné – a nyní vznikl dojem, že vesmír není jedno ani druhé. Stejně jako počátečním velkým třeskem vpadl do bytí a následně se rozepjal a rozvinul do své současné podoby, mohlo by se stát, že v nějaké vzdálené budoucnosti zničujícím velkým smrskem zase z bytí vypadne. (Zda je vesmíru souzeno skončit velkým smrskem, velkým zmrzkem anebo velkým rozprskem, je v současné kosmologii předmětem živých diskusí.) Život vesmíru je možná – stejně jako život každého z nás – jen mezihrou od nicoty do nicoty.

Po objevu velkého třesku je tedy mnohem těžší vyhnout se otázce *Proč je něco spíše než nic?* „Pokud by vesmír neexistoval odevždy, stála by věda před nutností vysvětlit jeho existenci,“ konstatoval Arno Penzias, jeden z příjemců Nobelovy ceny za detekci zbytkového záření velkého třesku.²⁶ Původní otázka *proč* tedy žila, a navíc k ní bylo nutné připojit otázku *jak*: *Jak mohlo z ničeho vzniknout něco?* Hypotéza velkého třesku nejenom

vlila novou naději apologetům náboženství, ale otevřela také nové pole čistě vědeckého zkoumání nejzazšího původu vesmíru. A možná vysvětlení se na první pohled množila. Fyzika koneckonců během 20. století prošla po dvou drahách převratného vývoje. První revoluční objev, Einsteinova teorie relativity, vedl k závěru, že vesmír má počátek v čase. Druhý, kvantová mechanika, s sebou nesl ještě radikálnější důsledky: zpochybnil samotný pojem příčiny a účinku. Podle kvantové teorie se události na mikrokrovní odehrávají aleatorním způsobem – tj. porušují klasický princip kauzální vazby. Tím vyvstala teoretická možnost, že semínko vesmíru mohlo vzejít bez jakékoli (ať nadpřirozené či jiné) příčiny. Třeba to bylo tak, že svět vyvstal z čiré nicoty *spontánně*. Veškerou existenci bychom pak mohli připsat na vrub náhodné fluktuaci v prázdnu, „kvantovému tunelování“ z nicoty do bytí. Popsat, jak přesně by takový proces probíhal, se stalo specialitou nečetné, ale vlivné skupiny fyziků, jimž se někdy dává přízvisko „teoretikové ničeho“. Se směsí metafyzické chucpe a naivity se tito fyzikové – k nimž se počítá i Stephen Hawking – domnívají, že mohou vyřešit záhadu, k níž doposud věda nedokázala nic říct.

Filozofové – snad inspirováni tímto kvasem přírodních věd – projevují stále větší ontologickou odvahu. Logický pozitivismus, který otázku *Proč je něco spíše než nic?* smetl ze stolu jakožto nesmyslný blábol, v šedesátých letech zmizel ze scény, odepsán v důsledku vlastní neschopnosti vytyčit funkční rozdíl mezi smyslem a nesmyslem. Následovala renesance metafyziky, tedy snahy o popis

skutečnosti jakožto celku. Dokonce ani „analytičtí“ filozofové anglosaského světa se již nestydí potýkat se s metafyzickými otázkami. V dlouhé řadě profesionálních filozofů, kteří se v současnosti pokusili vyrovnat se záhadou existence, projevil největší odvalu Robert Nozick z Harvardovy univerzity, který zemřel roku 2002 ve věku šedesátí tří let. Nozick proslul jakožto autor libertariánské bible *Anarchie, stát a utopie*, zároveň byl ale uhranut otázkou *Proč je něco spíše než nic?* a různým možným odpovědím – někdy opravdu divokým – věnoval padesát stran svého pozdějšího díla, *Filozofických vysvětlení*. Čtenáře tu vyzval, aby si nicotu představil jako sílu, která „věci nasává do nebytí“. Postuloval „princip hojnosti“, který povoluje simultánní existenci všech možných světů. Probíral možnost mystického vhledu do základů skutečnosti. Vůči svým kolegům, kterým mohly jeho pokusy zodpovědět nejzazší otázku připadat poněkud kuriózní, se Nozick stavěl bez rozpaků: „Pokud tu někdo zkouší navrhnout jinou než podivnou odpověď, znamená to, že nepochopil otázku.“²⁷

Dnešní situace je taková, že otázka *Proč je něco spíše nežli nic?* dělí lidi na tři skupiny. „Optimisté“ mají za to, že pro existenci světa *musí* být nějaký důvod a že ho možná i objevíme. „Pesimisté“ míní, že existence světa *může* mít svůj důvod, ale nikdy ho spolehlivě nezjistíme – například proto, že z reality nahlížíme jen příliš malou část na to, abychom dokázali vnímat i důvod, jenž za ní stojí, anebo proto, že se každý takový důvod musí vymykat mezím lidského intelektu, od přírody zaměřeného na zájmy přežití, nikoli na luštění vnitřní povahy vesmíru. A „odpírači“

trvají na stanovisku, že existence světa *nemůže* mít žádný důvod, a že tedy už sama otázka nedává smysl.

Ke vstupu do toho či onoho tábora není nutné být filozofem nebo vědcem: toto právo má každý. Například Marcel Proust se podle všeho řadil mezi pesimisty. Vypravěč z *Hledání ztraceného času* ve svém zamyšlení nad tím, jak Dreyfusova aféra rozpoltila francouzskou společnost na navzájem nepřátelské frakce, podotýká, že politická moudrost možná nemá moc ukončit občanské rozbroje, stejně jako „ve filozofii čistá logika je neschopná rozhodovat o otázkách existence“.²⁸

Ale dejme tomu, že jste optimista. Jaký přístup k záhadě existence se pak jeví nejslibněji? Je to přístup tradičního teismu, který pátrá po Bohu a v něm hledá nutnou příčinu a oporu veškerého bytí? Je to přístup přírodních věd, který s využitím myšlenek kvantové kosmologie vysvětluje, proč bylo nutné, aby vesmír z prázdna přeskočil k existenci? Je to čistě filozofický přístup, který se snaží vydedukovat důvod existence světa z abstraktních úvah o hodnotách anebo z odhalení, že nicota je prostě vyloučena? Anebo je to přístup mystický, který se snaží touhu po objasnění kosmu uspokojit přímým osvětlením?

Všechny tyto přístupy nacházejí v současnosti zastánce – a všechny působí dojmem, že stojí za rozvinutí. Naději na vyřešení záhady existence máme jedině tehdy, pokud ji promyslíme z každého dostupného úhlu. Pokud někdo považuje otázku *Proč je něco spíše než nic?* za zoufale neuchopitelnou nebo přímo vnitřně rozpornou, můžeme poukázat na to, že intelektuální pokrok často spočívá ve vybrušování právě takovýchto otázek a v jejich rozvíjení směrem,

který původní tazatelé nemohli předvídat. Vezměme si pro srovnání jinou otázku, kterou si před pětadvaceti staletími položil Thalés a další presokratikové: *Z čeho všechno je?* Klást si takovouto všeobsáhle obecnou otázku mohlo znít naivně či přímo dětinsky. Jak ale podotkl oxfordský filozof Timothy Williamson, presokratičtí filozofové „si položili jednu z nejlepších otázek, jaká kdy byla vznesena – a vedla, ač bolestně [a nikoli hladce], k valné části moderní vědy“. Odvrhnout ji hned na počátku jakožto nezodpověditelnou by znamenalo „ochable a zbytečně podlehnout zoufalství, povrchnosti, zbabělosti či zahálčivosti“.²⁹

Mohlo by se ovšem zdát, že marnost záhady existence je i v porovnání s podobnými otázkami naprosto unikátní – neboť jak řekl William James, „od nicoty k bytí nevede žádný logický most“.³⁰ Můžeme to ale spolehlivě vědět předtím, než se takový most pokusíme sestrojít? Úspěšně se podařilo vybudovat jiné zdánlivě neuskutečnitelné mosty: od absence života k životu (díky molekulární biologii), od konečna k nekonečnu (díky matematické teorii množin). Současní badatelé zaměření na problematiku vědomí se snaží překlenout rozdíl mezi duchem a hmotou a sjednotitelé fyziky se snaží překlenout rozdíl mezi hmotou a matematikou. Vzhledem k vývoji pojmových vazeb tohoto druhu lze možná zahlédnout i slabé obrysy mostu (nebo možná tunelu, pokud mají pravdu kvantoví teoretici) mezi Ničím a Něčím. Nezbyvá než doufat, že to nebude oslí můstek.

Pohnutky ke zkoumání záhady existence nejsou jen intelektuálního rázu. Jsou i emocionální povahy. Každá naše

emoce obvykle má svůj předmět, něčeho se týká: jsem zarmoucen smrtí svého psa, vy jste nadšeni postupem Yankees do ligového finále, Othello zuří kvůli Desdemonině nevěře. Některé emocionální stavy však jsou jakoby „neukotvené“ – postrádají jakýkoli určitý objekt. Například strach je u Kierkegaarda zaměřen na všechno a na nic. Nálady jako stísněnost a bujarost, mají-li vůbec nějaký předmět, se podle všeho týkají samotné existence. Heidegger tvrdil, že toto na nejhlubší rovině platí o všech emocích. Jaká emoce je namístě, když je jejím předmětem svět jakožto celek?

Tato otázka lidi rozděluje do dvou skupin: na ty, v nichž existence vyvolává úsměv, a na ty, kdo se nad ní mračí. Významným mračounem je Arthur Schopenhauer, jehož filozofický pesimismus následně ovlivnil například Tolstého, Wittgensteina a Freuda. Jestliže žasneme nad existencí světa, je to – tvrdil Schopenhauer – úžas *vyděšený* a *stísněný*. Proto „filozofie – stejně jako předehra k *Donu Giovannimu* – začíná mollovým akordem“.³¹ Nežijeme v nejlepším, ale nejhorším z možných světů. Neexistence je „nejenom představitelná, ale dokonce je lepší než existence“. A proč? Protože podle Schopenhauerovy metafyziky je celý vesmír jedním velkým projevem spějící snahy, je jedinou ohromnou vůlí. My všichni, každý se zdánlivou individuální vůlí, jsme jen částechkami této kosmické vůle, na níž se podílí dokonce i neživá příroda: přitažlivá síla gravitace, neprostupnost hmoty. A vůle je u Schopenhauera bytostně *utrpením*: neexistuje žádný konec a cíl, jehož dosažení by přineslo uspokojení; vůle je buď frustrovaná a trýzněná, nebo ukojená a znuděná. Schopenhauer byl

první, kdo do západního myšlení uvedl tento buddhistický motiv. Jediným způsobem, jak utrpení uniknout, bylo podle jeho nauky nechat vůli vyhasnout a takto vstoupit do stavu nirvány – což je nejbližší obdoba neexistence, jaké jsme schopni: „Žádná vůle: žádná představa, žádný svět. Před námi je nepochybně pouze nicota.“ Nutno dodat, že sám Schopenhauer tuto pesimistickou askezi neprovozoval: těšilo ho dobré jídlo, prožil mnoho smyslných vztahů, byl hádavý, chtivý a posedlý vlastní slávou. Měl také pudla jménem Átman, což je sanskrtský výraz pro „duši světa“.

Během uplynulého století převažovali přinejmenším v literárním světě schopenhauerovští mračouni a ve zvláště husté koncentraci na ně bylo možno natrefit na pařížských bulvárech. Vezměme rumunského autora E. M. Ciorana, který si po přestěhování do Paříže osvojil styl existenciálního *flâneura*. Ani půvaby nového domova mu nedokázaly přinést úlevu v jeho nihilistickém zoufalství. „Když jste pochopili, že nicota *jest*,“ napsal Cioran, „a že věci nezasluhují ani status zdání, pak už nemáte zapotřebí spásy, už spasení jste, a ve věčné bídě.“³² Prázdnota bytí podobně působila na dalšího Pařížana volbou, Samuela Becketta. Chtěl vědět: proč je k nám kosmos lhostejný? Proč v něm tvoříme tak bezvýznamnou část? Proč vůbec je svět?

Podobně hořce dokázal existenci v příslušné náladě vnímat také Jean-Paul Sartre. Autobiografický hrdina Sartrova románu *Nevolnost* jménem Roquentin se „zalyká vzteky“ nad „obludnými kusy“ „hnusného, nesmyslného bytí“, které ho obklopují, zatímco sedí pod kaštanem ve fiktivní vesnici Bouville (tedy „Bahniště“). Naprostá nahodilost toho všeho mu připadá nejenom nesmyslná, ale

přímo obscénní. „Člověk si ani nemohl položit otázku, odkud to všechno vychází, ani jak je možné, že existuje svět, a ne prostě nic,“ dumá Roquentin, načež ho „tuny a tuny existence“ podnítí zvolat „Ta špína!“ – a pak na něj padne „nesmírná únava“. ³³

Americké literární veličiny obvykle nesou svůj ontologický pesimismus o něco radostněji. Například dramatik Tennessee Williams prostě jen konstatoval, že „vakuum je zpropadeně lepší než něco z toho, čím je příroda nahrazuje“, ³⁴ a pak do sebe kopl další whisky. John Updike přelil svou skepsi ohledně bytí do svého fikčního alter ega: mentálně zablokovaného, sexem posedlého a k depresím náchylného židovského spisovatele Henryho Becha. V jedné Updikově povídce obdrží Bech pozvání, aby předčítal na jedné dívčí koleji na americkém Jihu, kde je považován za literární hvězdu. Během následné večere na jeho počest se „rozhlédl po okruhu přežvykujících samic a spatřil jejich těla tak, jak by je mohl vidět Marťan nebo plž: jako masité stonky s klubky nervů, zvláštním způsobem napojených na koncentrační pupenec v hlavě, což je srstí pokrytý kostěný výběžek schraňující pár deka aspiku, ve kterém asi tak trilion obvodů – z valné části mrtvých – uchovává záznamy, řídí motorické operace a vytváří přebytky elektrické energie, jež pak tlačí na bezsrstou část hlavy a pronikají skrz tělesné otvory ve formě křečovitých, nadějí prosycených zvuků a opičího tance vrásek.“ Bech má nihilistické vidění: „prázdnno mělo být ponecháno v poklidu, mělo být ušetřeno všeho tohoto rozruchu s hmotou, se životem a – což je ze všeho nejhorší – s vědomím“. Veškerá existence, prohlašuje v duchu, je jen „poskvrnou na nicotě“.

Avšak v prosluněnější náladě – případně tehdy, když při natáčení literárního rozhovoru prosluněnost simuluje – je Updikův Bech schopen se nad bytím i usmát: „Věří, když už to ten magnetofon musí vědět, ... v důstojnost neživého, ve spleť žitého, v krásu průměrné ženy a zdravý rozum průměrného muže.“ Zkrátka a dobře, Bech věřil v „dobrotu všeho na rozdíl od ničeho“.³⁵ Bechův jednorázový záchvat ontologického optimismu nám připomene Margaret Fullerovou z 19. století, slavnou transcendentalistku z amerického východního pobřeží, která s oblibou vykřikovala: „Vesmír přijímám!“ (K čemuž Thomas Carlyle kousavě podotkl: „No jářku, ještě že tak.“)

Vůbec nejhalasnější zastání nejspíš dobroty světa nenačází v literatuře ani ve filozofii, ale v hudbě a nabízí je Joseph Haydn v oratoriu *Stvoření*. Zprvu to je jen hudební chaos, směs podivných harmonií a zlomkovitých melodií. Pak nastane okamžik stvoření, kdy Bůh vyhlásí: „Budiž světlo!“ Zpěváci odpovídají: „A bylo světlo“ a orchestr se sborem tento zázrak vyznačují zahřměním mocného a drženého kvintakordu C dur – pravého opaku Schopenhauera pochmurného „mollového akordu“.

Postoj, jaký zaujmeme k celku existence, by neměl být jen záležitostí temperamentu, tedy osobní nevrlosti nebo toho, jak jsme se právě vyspali. Měl by podléhat racionálnímu vyhodnocení. A k racionálnímu pohledu na hodnotu existence můžeme dospět jedině tak, že probádáme otázku *Proč je něco spíše než nic?* Je například možné, aby svět existoval právě proto, že je celkem vzato lepší než nic? Jsou filozofové, kteří si to myslí. Říkají si „axiarchisté“, což je odvozeno z řeckých slov s významem „vláda hodnoty“.

Myslí si, že kosmos mohl propuknout v existenci jakožto odpověď na potřebu dobrosti. Pokud mají pravdu, pak je svět a naše existence ve světě možná lepší, než se nám zdá. Měli bychom bedlivě vnímat všechny jeho subtilní přednosti, jako například skryté harmonie a strakaté vzorce.

Jiní mají za to, že triumf bytí nad nicotou může docela dobře představovat dílo slepé náhody. Způsobů, jak může Něco být, je koneckonců spousta – třeba světy, kde je všechno modré, světy udělané ze šlehačky a podobně –, zatímco Nic je jenom jedno. Pokud předpokládáme, že všechny možnosti obdržely v kosmické loterii stejnou šanci, pak tu je nesmírně vysoká pravděpodobnost, že zvítězí některé Něco, a ne osamělé Nic. Kdyby se toto chápání reality jakožto díla slepé náhody osvědčilo jako pravdivé, museli bychom náš postoj k existenci poněkud oslabit. Pokud je totiž realita výsledkem kosmické loterie, pak tu je značná pravděpodobnost, že výherní svět nebude vcelku průměrný: ani zvlášť dobrý, ani zvlášť špatný, ani dokonale uspořádaný, ani naprosto zmatečný, ani neskonale krásný, ani strašlivě odporný. Důvodem je, že průměrné možnosti jsou časté, zatímco vynikající a hrozné možnosti jsou vzácné.

Pokud se naopak ukáže, že správná odpověď na záhadu existence je teistická či kvaziteistická, tj. pokud zahrnuje cosi jako stvořitele, pak by postoj, který ke světu zaujmeme, závisel na povaze tohoto stvořitele. Podle hlavních monoteistických náboženství byl svět stvořen Bohem, který je svrchovaně dobrý a svrchovaně mocný. Pokud to tak skutečně je, pak jsme víceméně povinni pohlízet na svět příznivě, a to i navzdory různým fyzikálním

nedokonalostem, jako jsou nadbytečné elementární částice nebo implodující hvězdy, a morálním nedostatkům, jako je dětská rakovina a holokaust. Některá náboženství ale přijala odlišnou nauku o stvoření. Podle gnostiků, tedy zastánců heretického hnutí, které vzkvétalo na počátku našeho letopočtu, nebyl hmotný svět stvořen vlídným bohem, nýbrž zlým demiurgem. Proto považovali za oprávněné hmotnou skutečností pohrdat. (Užitečným kompromisem mezi křesťany a gnostiky by mohlo být moje vlastní stanovisko: vesmír byl stvořen bytostí, která je sice ze sta procent zlá, ale jen z osmdesáti procent dosahuje svého.)

Možná vůbec nejpovzbudivějším řešením záhady existence by byl objev, že navzdory všemu protichůdnému zdání je svět vlastní příčinou, je *causa sui*. S touto možností poprvé přišel Spinoza v odvážné, i když ne zcela snadno pochopitelné úvaze, že veškerou skutečnost tvoří jediná nekonečná substance. Hmotné i mentální jednotliviny představují jen dočasné modifikace této substance, podobně jako vlny na mořské hladině. Tuto nekonečnou substancí Spinoza označoval slovy „Bůh neboli příroda“, *Deus sive natura*. Bůh – uvažoval Spinoza – nemůže být odloučený od přírody, protože pak by se s přírodou navzájem omezovali. Sám svět je proto božský: je věčný, je nekonečný a je příčinou vlastní existence. Zasluguje proto náš úžas a úctu. Metafyzické porozumění tak vede k „intelektuální lásce“ skutečnosti a to je podle Spinozy nejvyšší lidský cíl, nejbližší obdoba nesmrtelnosti, jaké jsme schopni.

Spinozovo pojetí světa jakožto příčiny sebe sama fascinovalo Alberta Einsteina. V roce 1921 se jeden newyorský

rabín obrátil na Einsteina s otázkou, zda věří v Boha. „Věřím ve Spinozova Boha,“ odpověděl Einstein, „který se odhaluje v zákonitém souladu všeho jsoucího, ale nikoli v Boha, který by se zabýval osudem lidstva a lidskými skutky.“³⁶ Myšlenka, že svět tak či onak obsahuje klíč k vlastní existenci – a že tedy existuje nikoli nahodile, ale nutně –, ladí s úvahami některých fyziků s metafyzickými sklony, například sira Rogera Penrose a zesnulého Johna Archibalda Wheelera (autora termínu „černá díra“). Do konce zazněla hypotéza, že v tomto autokauzálním mechanismu hraje klíčovou roli lidská mysl: přestože se zdá, že v kosmu tvoříme jen zanedbatelnou část, právě naše vědomí skýtá celku kosmu jeho skutečnost. Podle tohoto pojetí, někdy nazývaného „participační vesmír“, realita představuje kauzální smyčku, která se sama udržuje v chodu: svět stvoří nás, my stvoříme svět a tak dokola. Trochu to připomíná Proustovo veledílo, jež zaznamenává hrdinův vývoj a jeho stavy na tisících stran, až se hrdina nakonec rozhodne napsat právě onen román, který dočítáme. Takováto prométeovská fantazie – nejsme jen hračkou světa, jsme i jeho původci! – se může jevit jen jako půvabná nepravděpodobnost. Zkoumání otázky *Proč je spíše něco než nic?* ale nutně promění naše pocity o světě i o místu, které v něm zaujímáme. Úžas, který nad jeho prostou existencí cítíme, se může vyvinout v obdiv nového druhu, když začneme – byť nesmírně slabě – tušit skrytý důvod jeho existence. Slabou nervozitou nad prekérností bytí teď může vystřídat důvěra ve svět, jenž je – zjišťujeme nakonec – vnitřně soudržný, prozářený a intelektuálně spolehlivý. Nebo ji naopak může vystřídat kosmická

hrůza, když nám dojde, že celý tenhle spektakl je jen ontologická mýdlová bublina, která se může kdykoli a bez sebemenšího varování rozprsknout v nic. Naše současné povědomí o možném dosahu lidské inteligence může být vystřídáno znovunabytým pokorným uznáním jejích mezí, znovunabytým podivem nad jeho trhavými skoky anebo kusem toho i toho. Můžeme si připadat stejně jako matematik Georg Cantor, když dosáhl pronikavého objevu o povaze nekonečna. „Vidím to,“ prohlásil Cantor, „ale nevěřím tomu.“³⁷

Než se začneme nořit do mysterií existence, je dobré zajistit náležité místo i pro nic. Jak totiž podotkl německý diplomat a filozof Max Scheler: „Kdo takříkajíc nenahlédl do propasti absolutní nicoty, ten naprosto přehlédne i výsostně pozitivní obsah zjištění, že je něco spíše než nic.“³⁸ Nuže – na chvíli se do této propasti vnořme, s plnou důvěrou, že odtud nevyjdeme naprázdno.

Mezihra

Aritmetika nicoty

Matematika má pro nic zvláštní jméno: nula. Stojí za pozornost, že anglické *zero* je etymologicky odvozeno z hindského *sunjá*, což znamená „prázdnó“. Náš pojem nuly totiž objevili hindští matematicové.

Pro Řeky a Římany byla nula čímsi nepochopitelným – vždyť jak by nic mohlo být něco? Neměli pro ni ve svých číselných soustavách žádný symbol, a nemohli proto využít předností pozičního zápisu, kdy například symbol 307 představuje tři sta, žádné desítky a sedm jednotek. To je jeden z důvodů, proč se s římskými číslicemi strašidelně obtížně násobí.

S představou prázdnoty se indiští matematicové seznámili díky buddhistické filozofii a zavést abstraktní symbol, který bude označovat nic, pro ně nebylo nijak obtížné. Na západ a do Evropy se jejich způsob zápisu rozšířil v období středověku díky arabským učencům, a proto mluvíme o „arabských číslicích“. Hindské *sunjá* se změnilo v arabské *sifr*, odkud pochází naše „cifra“ a také anglické *zero*.

Evropští matematici sice nulu uvítali jakožto nástroj

zápisu, ale k pojmu, který nula představuje, se napřed stavěli podezřívavě. Nula byla zpočátku považována spíše za jakousi interpunkci, nikoli za plnoprávné číslo.

Ale brzy se začala prosazovat důkladněji – a je kuriózní, že s tím souvisel rozvoj obchodu. Když došlo v Itálii kolem roku 1340 k objevu podvojného účetnictví, začala se nula chápat jako přirozený dělicí bod mezi „má dáti“ a „dal“.

Ať už byla nula vynálezem, anebo objevem, jisté je, že se s ní muselo počítat. Filozofická skepse, která ji zprvu obklopovala, se musela rozplynout před virtuózními výpočty matematiků Fibonacciho či Fermatova kalibru. Hotovým darem byla nula pro algebraiky při řešení rovnic: pokud bylo rovnici možné převést na formu $ab = 0$, bylo odtud možno odvodit, že $a = 0$, nebo $b = 0$.

Pokud jde o počátky samotné číslice „0“, historikům antiky se je zatím nepodařilo odhalit. Podle jedné domněnky měla být odvozena z prvního písmene řeckého slova *úden* (psáno *ouden*) neboli „nic“, ale tato teorie je už dnes mezi specialisty odmítána. Podle jiného vysvětlení, jež nepochybně vykazuje značnou dávku představivosti, podoba číslice pochází z kruhového otisku, který v písku zůstane po početním kaménku, a který tak symbolizuje přítomnost něčeho nepřítomného.

Dejme tomu, že 0 představuje Nic a 1 představuje Něco. Takto získáme takříkajíc dětskou verzi záhady existence: Jak se můžeme dostat od 0 k 1?

V jednom konkrétním a velmi přesném smyslu je matematický přechod od 0 k 1 vyloučen.

Přirozená čísla od 3 výše mají tu vlastnost, že k nim lze dospět s využitím numerických zdrojů, nebo, přesněji